

егемен

Азатстан

«Жүрегімде бір тамшы қан болса егер...»

Қазақтың көрнекті ақыны, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Жұмекен Нәжімеденов 1935 жылы Атырау облысы, Құрманғазы ауданы, Қошалақ ауылдық кеңесіне қарасты Ашақ елді мекенінде туған.

Әкесі Сабыржан Отан соғысында қаза тауып, болашақ ақын ата-әжесі мен анасының тәрбиесінде өседі. Жасынан домбыра тарту мен ақындық өнерлеріне құштар болып, өсе келе екеуін де меңгеріп, шеберлігін шыңдай түседі. Ол мектеп бітіргеннен кейін еңбекке араласады. Мектепте тәрбиеші, Қарағанды көмір шахтасында шахтердің көмекшісі болып қызмет істейді. Алматы қаласындағы

Құрманғазы атындағы консерваторияда оқиды. Ақындыққа біржола берілген Жұмекен КСРО Жазушылар одағы жанындағы Жоғары әдебиет курсың оқып бітірген соң, «Жазушы» баспасында редактор, «Лениншіл жас» газетінде әдеби қызметкер, Қазақстан Жазушылар одағында әдеби кеңесші, Қазақ КСР баспа, полиграфия және кітап саудасы жөніндегі республикалық комитетте көркем әдебиет және оқу әдістемесі бөлімінің редакторы, «Мектеп» баспасының бөлім бастығы болды.

Жұмекен Нәжімеденов шығармашылығын үш кезеңге бөлуге болады: бірінші – ақындық өсу кезеңі; екінші – прозаға ден қойып, романдар шоғырын жазуы; үшінші – ақындыққа қайта оралып, шығармашылықтың шыңына көтерілуі.

Жұмекеннің алғашқы жинағы – «Балауса» 1961 жылы жарық көрді. 1970 жылға дейін шебер жазылған поэтикалық жинақтарын бірінен соң бірін жариялады: «Сыбызғы сыры», «Өз көзіммен», «Жарық пен жылу», «Жоқ, ұмытуға болмайды», «Күй кітабы», «Мезгіл әуендері», «Қызғалдақ жайлы баллада», «Ұлым, саған айтам». Ал, 1972 жылы «Мен туған күн» атты таңдамалы шығармалар жинағы өлең өлкесіндегі бір белестің қорытындысы ретінде дүниеге келді.

Жетпісінші жылдардың басынан бастап ақын прозаға ден қойды. «Ақ шағыл», «Кішкентай», «Даңқ пен дақпырт» атты романдарын, «Домбыра мен көсеу» және «Бетпе-бет» повестерін жазып, «Жұлдыз» журналының бірнеше санында жариялады, кейін жеке-жеке кітап болып «Жазушы» баспасында әр жылдары басылды. Бұл романдары ел арасына кең тарап, Жұмекен оқырмандарды прозадағы шеберлігімен тәнті етті. Жұртшылық ақынды біржола прозаға ауысты деп ойлады. Проза саласында біраз шарықтаған қаламгер жетпісінші жылдардың аяқ кезінде поэтикалық жинағы

«Жеті бояу» арқылы жарқырай көрінді. Сексенінші жылдардың бас кезінде «Шуак», «Ашық аспан», «Қыран – қия», «Менің топырағым» атты өлең-дастандар жинақтарымен қазақ поэзиясына жаңа леп, өзгеше өрнек алып келді. Ақынның соңғы екі жинағы өзі дүние салғаннан кейін жарық көрді. Жүмекен 48 жасында 1983 жылы қараша айының 22 жұлдызында дүние салды. Ол қысқа өмірінде өшпейтін көркем туындылар қалдырды.

Жүмекен Нәжімеденов – тұлғалы талант. Қазақ поэзиясы жөнінде сөз қозғала қалса, Жүмекенді ауызға алмай өту мүмкін емес. Ол сонау алпысыншы жылдары жұрт назарына өзінің ақындық ерекшелігімен ілінді. Әбділда Тәжібаев ерекше талант иесінің тырнақалды туындылары туралы бірден: «Жүмекен сөз жоқ, ешкімге ұқсамайтын, өзіндік ақындық жаратылысы, өзіндік бейнесі бар, көп ойлап, көп оқитын, көп ізденетін жас, Жүмекен жұртшылығымызды қатты үміттендіретін ақын», деген болатын.

Ж.Нәжімеденовтің ақын ретіндегі жемісті еңбек еткен кезі – алпысыншы, жетпісінші, сексенінші жылдар, яғни қазақ поэзиясының философиялық тұрғыдан тереңдеп, көркемдік жағынан әрлене түскен кезеңі. Қазақ поэзиясына ақын өз үлесін осы тұста қосты және ол қазақтың сөз өнерін өркендету жолында қаламы қолынан түскенше еңбек етті.

Жүмекен поэзиясы сан қырлы. Шығармашылығы бірден қалыптаса қалған жоқ. Өмірді шынайы бейнелеу жолында талай ізденіс соқпақтарынан өтті. Жігерлі талпыныс, қайсар талапкерлік, бойға біткен табиғи талантты еңбекқорлықпен баптай білушілік оны майталман лирик дәрежесіне көтерді. Шығармашылық болмысындағы ерекшелік пен асқан шеберлігімен Ж.Нәжімеденов қазақ әдебиетінен өзіндік лайықты орнын алды.

Ақынның лирикалық қаһарманы – үлкен интеллект. Ол ұсақ-түйек төңірегінде, от басы, ошақ қасында қалып қоймайды. Оның басты көтеретін мәселесі – адамгершілік, ар алдындағы борыш, ізгі қасиеттер үшін күрес, күллі өмірдегі адам ар-оң данына кереғарлықтардың бәріне қарсы майдан ашу, халықтық проблемалар, ғаламдық мәселелер. Лирикалық қаһарманның ойлайтыны жеке бастың қамы емес, халық мүддесі. Айнала етектен тартқан ескілік, мансапқорлық, көр соқырлық, аярлық, опасыздық, қаныпезерлік тынышын алып, түн ұйқысын төрт бөледі. «Өлең – сирена», дейді Қадыр Мырзалиев. Жүмекен ақынның әр өлеңі – ақын сезімінің сиренасы. Оның лирикалық кейіпкері өзін әлем алдында, адамзат баласы алдында үлкен жауапкершілікте сезінеді Ж.Нәжімеденовтің азаматтық үні «Жүрегімде бір тамшы қан болса егер...» деп басталатын өлеңінде-ақ анық естіледі. Ақын ойлары кесек айтылған бұл өлең кеудеден қайнап шыққан көңілдің ақ жамбасындай үлкен толғанысты туынды. Лирикалық кейіпкер өзін денені аралайтын бір тамшы қанға балап, сол қан сияқты туған жердің тамыр-тамырын аралайтындығын айтады. Адам қансыз өмір сүре алмайтын болса,

ел де адамсыз өмір кешуі мүмкін емес деген ой айта келіп:

«Мен кідірсем терім сүртіп бір сәтке,

Бүкіл дүние тұрып қалар секілді», –

деп тұжырымдайды. Ақынның осы шағын өлеңі оның бүкіл поэзиясының лейтмотиві деп есептеу керек.

Ақын – заман перзенті, сондықтан заман үнімен үндесін, заман ағымымен бірге болуы керек. Заманның әр сәт сайын қояр сауалына жауап беру – әр қаламгердің азаматтық борышы. Жүмекен мұны терең сезінеді. Оның кез келген өлеңінен өмірге деген ерекше құштарлықты көретініміз осыдан. «Жүрегімде бір тамшы қан болса егер...» деген өлеңімен үндесіп жататын «Соқ, сағат» атты топтама жырлардың мәні де ерекше терең. Ақын уақыт, заман, өмір туралы ой-сезімдерін бес өлеңге топтастырады.

Ақын заманның құбылмалы мінезін дөп басып, дәл бағалайды. ХХ ғасыр – аласапыран төңкерістер, қаһарлы қақтығыстар, өсулер мен өшулер, жарылыстар мен жаңғырықтар, кереғарлықтар қаптаған, адам ойын талқандап, адам жүрегін тебіrentкен ғасыр. Өмірде шиеленістер туындап, жаңалықтар ашылып, самғаулар мен шарықтаулар болып жатқан ғасырда ақын жайбарақаттық жасай алмады. Ол өзі де: «Тағы бір ғажайып түн өтті – тек қана үлгердім құмартып», деп зулап бара жатқан заман екпініне уақыт жүр дектігіне ілесу қиын екендігін айтады. Жүмекен поэзияның дәстүрлі төрт тақырыбында (әлеуметтік, махаббат, табиғат, көңіл-күй) қалам тербеді.

Әлеуметтік лириканың тақырыптары сан-салалы соғыс пен бейбітшілік, еңбек, туған жер, бала-перзент, ата-ана, достық, еңбек, өнер және тағы басқалар. Қандай тақырып қа жазса да Жүмекен шабытпен жырлады. Оның өлеңдерін оқып отырғанда неше түрлі психологиялық жай-күйлерді бастан өткізуге болады. Өйткені, оның өлеңдері оқушысын бірден өзінің тұңғыық тереңіне тартып әкетеді. «Менің қағбам», «Қошалақ», «Жұмсамаңдар, достарым, дәрігерге», «Әжеме» деген өлеңдерінде туған жер ге деген сүйіспеншілік жырланса, «Сонау соғыс күндері», «Қыс – 80», «География», «Әкелер мен ағалар», «Нейтрон бейнесі» – соғысқа қарсылық үні және бейбітшілікке шақыру идеясы қозғалады. «Отан», «Шахта туралы есте қалғандардан», «Егін», «Тер» атты лирикалық туындылары еңбекті дәріптейді. «Қайран шешем», «Адай», «Паганини», «Алатау» және тағы басқа өлеңдерінде күй саздарын поэзия тіліне аударып жырлауда шеберлік көрсетеді.

Уақыт өте келе шығармашылық эволюцияны басынан өткізген Жүмекен жазу машығы мен мәнерін өзгертіп, суреткерлікке бет бұрды. Ақын шығармашылығының үшінші кезеңінде жалпы қазақ поэзиясына тән сан алуан өрім-өрнектерге толы өлеңдер тудырды. Мұндай өлеңдерді біз екі топқа бөлдік: балладалар мен монологтар. Балладалары «Дастарқан», «Балуан», «Топырақ», «Ақсақ құлан», «Құлан күйі», өзгелер болса,

монологтары «Тамшы», «Көше», «География сабағында оқушыларға Пасхи аралын таныстыру» және тағы басқалар.

Ж.Нәжімеденов лирикасының сүбелі бөлігі табиғат тақырыбына арналған. Табиғат – оның поэзиясының өзегі. Ақынды табиғаттың барлық суреті қызықтырады. Тау, күннің батуы, түн мен таң, құм мен бұлақ, найзағай мен күннің күр кірі, жаңбыр мен қар, бұлт, жыл мезгілдері...

Көркем әдебиетте махаббат мәңгілік тақырып екені мәлім. Жүмекеннің махаббат лирикасын екі топқа жүйелеуге келеді, бірі – ғашыққа деген ыстық сезім, тұңғыш кездесу, ғашығымен алғаш тілдесу, кейіпкердің шарықтаған қиялы; екіншісі – үйленгеннен кейінгі мінез жарастығы, үнсіз ұғысу, үндестік. Ақынның махаббат тақырыбына арналған «Жас балалар шаттанды», «Сонда біздің ауылға», «Сенің шашың түн десем», «Күлімдеудің жоқ секілді керегі», «Екі сатушы» атты өлеңдерін ерекше атауға болады.

Көңіл-күй лирикасы да ақын шығармашылығынан аумақты орын алады. Ақын кей тұстарда өз көңілімен өзі сырласып, өзімен-өзі оқшау толғанады. Бұл әр құбылыс, әр оқиға, іс-әрекет туралы оның ішкі үні, жүрек түкпіріндегі нәзік дірілі, сырлы сарыны. Лирикалық кейіпкердің өзімен-өзі болып толғануында жан тебіренерлік нәзік мұң жатады. Ақынның ішкі сырының оқырман көңіл-күйімен үндесе кетуі – өлең өміршендігінің кепілі.

Жүмекен Нәжімеденов қазақ лирикасын тақырыптық жағынан байытты, оның мазмұнын тереңдетті, пішінін жетілдірді, жанрлық жаңа белестерге биіктетті. Ол стиль жағынан да ешкімге ұқсамаса, оның лирикалық кейіпкері де өзгеше болмыс бітімімен дараланған. Айтулы ақын алпысыншы-сексенінші жылдардағы қазақ лирикасының шындықты терең философиялық толғаныстармен бейнелеу тәжірибесін толықтыра, байыта түсті. Қазақ поэзиясының қадым заманнан бері қалыптасқан эпикалық дәстүрін жаңа сатыға көтере дамытып, алпысыншы-сексенінші жылдарда оның дастан, поэма секілді кең көлемді жанрлық түрлерін байытып, оларға мазмұн жағынан да, пішін жағынан да айта қалғандай жаңалық қосушылардың бірі де бірегейі Жүмекен Нәжімеденов.

Ақынның бұл жанрда қозғаған түбірлі тақырыптарының көпшілігі әдебиетімізде бұрыннан көркем жинақталып, әр дәуірдің әртүрлі идеологиясына сәйкес идеялық ше-шімін тауып келді. Нәжімеденов эпикасының нұсқалылығы, міне, дәл осыларға органикалық түрде өз бояуын қосып, сол фонда өз сипатын ерекшелендіруінде жатыр. Бұл тағы да ақынның ой-толғамдарының даралығына, көркемдеу құралдарының жаңалығына саяды. Бұл қасиет Жүмекен дастандарының композициялық құрылымымен сюжет желісінен бастап, шындықты шынайылау, образдарды мінездеу мен мүсіндеу секілді суреткерлік әрекеттерінің бәрінен анық танылады.

Ж.Нәжімеденовтің дастандары түрлі-түрлі: кең диапазонды толғау түрінен лирикалық поэмаға одан үлкен эпикалық полотноға ұласып жататын кесек-кесек туындылар бар. Ақын, әсіресе, лирикалық дастан жазудың шебері. Оның шеберлігі публицистикалық және философиялық поэмаларынан айқын көрінеді. Қаламгер лирикалық дастандарында көкірегінде туындап, шешіліп, іздеген проблемалық жайларды ұтымды қозғайды, оқырмандарға сол проблемалар төңірегінде ұланғайыр ой салады. Олардың көңілін жаңа, тың құбылыстарға аударып, солардың бұрын-соңды мәлім болмаған құпияларына барлау жасайды. Ақын қозғаған проблемаларын қоршаған болмысымыздағы көптеген шынайы фактілермен дәлелдейді. Мұндай дастандарда заман, болмыс, тағдыр бейнелері жасалған. Ақын шалқар шабытқа бөленіп, ой мен сезім ұштасқан көркем де айшықты суреттеулер мен философиялық толғаныстар арқылы оқушыға эстетикалық нәр береді, болашаққа жігерлендіреді, жүректерге үміт отын жағады.

Жүмекен дастандары төмендегіше топтастырылады: әр тақырыптағы алғашқы дастандар – «Кішкентай», «Ән бұлағы», «Менің әкем», «Бұл жолы ол шынын айтты»; Отан соғысына, сол сұрапыл жылдардағы тағдыр-тіршілікке арналған драмалық дастандар – «Қанды сүт», «Келін», «Көз сіз батыр», «Соңғы махаббат»; публицистикалық пафосқа толы, философиялық толғаныстарға құрылған жаңа типті дастандар – «Қыран қия», «Ақ қайраң», «Жаңғырық», «Тамыр мен жапырақ», «Ақ көгершін», «Алдар көсе».

Бүкіл адамзатқа апат әкелген 1941-1945 жылғы соғыс ақынның бала кезінде сәбилік жүрегіне дақ салған, санасына өшпес із қалдырған оқиға еді. Талант қиялында тамыр жайған осы тақырып Жүмекеннің ақындық үні анық естіле бастаған шағында дастандар циклі болып дүниеге келді. Олар: «Қанды сүт», «Көзсіз батыр», «Келін», «Соңғы махаббат». Бұл дастандарда жойқын соғыс зардабына қарсы майданда да, тылда да зардап шеккен қарапайым адамдардың трагедиялық тағдыры үлкен тебіреніспен суреттеліп, қазақ әдебиетіндегі майдан тақырыбындағы поэтикалық шығармалардың қатарынан өшпестей орын алды.

Ақын аяқталған бірқатар дастандарының кейбіреуін оқырмандарға толық ұсынып үлгере алмады. Өзі дүние салғаннан кейін баспа бетінде кейбіреуі тұтас, қайсыбірі үзінді түрінде жарияланды. Олар: алпысыншы жылдары жазылған «Бұл жолы ол шынын айтты», «Менің әкем» атты туындылары, жетпісінші жылдардың басында дүниеге келген «Ақ қайраң», «Алдар көсе» дастандары еді. «Бұл жолы ол шынын айтты» атты шығарма жеке басқа табыну кезеңінің шырғалаң сырларын шертеді.

Ақын планета тағдыры, адамзат тыныштығының бұзылуы әруақыт алаңдатып, болашақ ұрпақ амандығын сақтау мәселесіне қатты мазасызданады. «Ақ көгершін» атты лирикалық дастаны бейбітшілік тақырыбына арналған. Жүмекен өткен заман өміріне, тарихқа зер салды.

«Менің әкем», «Жаңғырық», «Ақ қайраң» дастандары тарихи тақырыпты қозғайды.

Лирикалық шығармаларында философиялық толғаныстарымен көрінген ақын дастандарында бұл дәс түрін одан әрі жалғастырады. Философиялық терең ойлардың тұғыры етіп ұсынған дастандары – «Қыран қия», «Тамыр мен жапырақ». Ақын өлеңдерінде мол дарыған сыр мен сипат, юмор, ирония, сатира сымбаты «Алдар көсе» атты пародиялық ірі туындысында да одан әрі өріс тапқан.

Ж.Нәжімеденов шығармашылығында эпикалық жанр көрнекті орын алады. Ақын дастандарындағы шеберлік лирикадағы шеберлігімен егіз. Оның қысқа өлеңдеріндегі ойлары ірі шығармаларында өрбіп, толысып, жалғасын тауып отырады. Өлең шумақтарына сыйғыза алмаған пікірлерін ақын дастандарының желілі тарауларында жеріне жеткізе дамытады.

Ақын эпикасы сюжетті, сюжетсіз лирикалық дастандардан тұрады. Ол қазақ поэмасының сюжетін шебер, фабуласын қызықты құрудың әралуан үлгісін көрсетті. Болмысы бөлек, бірегей лирикалық дастандармен де оқырман қауымды қызықтырды, поэзиядағы публицистикалық жанрды дамытуға қомақты үлес қосты.

Ж.Нәжімеденовтің поэмалары қазақ әдебиетіндегі дастаншылық дәстүрді ілгері дамытқан, жаңалығы мол, мазмұны терең, пішіні сұлу сырлы мұра, қымбат қазына. Жоғарыда айтып өткеніміздей, Жұмекен шығармашылығының екінші кезеңінде прозаға дендеп, бірқатар шығармалар да тудырды. Бұл – жетпісінші жылдар еді. Сол жылдары ақын өлеңдерін баспасөзде жариялануын кілт доғарып, тек қана прозамен болды. Мұндай жай ақындардың шығармашылығында кездесіп отыратын құбылыс. Ақын көкірегінде жиналып қалған шын дықты поэзиямен бейнелеуге мүмкіндігі болмай қалған жағдайда қарасөзге ден қояды. Шынында да, Жұмекеннің бала кезінен көрген-білген, өмірден түйгені көп болатын. Ол зерделілігінің нәтижесінде болашақ көркем әдебиеттің белгілі қайраткері болуының негізін ауылдан, ауыл адамдарынан, шежіре қарттардан, дарқан халқымыздың шалқыма көңіл-күйінен, кестелі әдемі сөз орамдарынан, тілінен дарытты.

Сөз өнеріндегі үлкен шеберлігін поэзияда көрсете білген ақын прозада да тілдің майталман жорғасындай төгіле жөнелді. Ақын қаламынан туған алғашқы «Ақ шағыл» романы арқылы прозада да шеберлігін бірден байқатты. Оқиғаларды баяндау, портрет, пейзаж табиғат суреттерін бейнелеу, адамдар арасындағы қарым-қатынасты, адам образын қолға ұстатқандай сенімді етіп көрсетуі туралы шығарма алғаш «Жұлдыз» журналына жарияланғанда-ақ оқырман жақсы пікірлерін айтып жатты.

Қаламгер үш романды бірінен-соң бірін жариялады. «Ақ шағыл» (1973), «Кішкентай» (1975), «Даңқ пен дақпырт» (1977). Сонымен бірге «Бетпе-бет», «Домбыра мен көсеу» атты хикаялары жазылып жарық көрді. Жұмекен романдары бірінің бірі жалғасы сияқты, бірақ олардың әрқайсысының өз алдына сюжет желілері, автордың өз айтпағына, концепциясына негізделген тартыс-қақтығыстары бар. Романдардағы кейіпкерлердің көпшілігі өмірде болған және бар адамдар. Мәселен, Әжімгерейдің прототипі Жұмекеннің өз атасы Нәжімеден, Әжімгерейдің кемпірі – өз әжесі, Сейсімет – Хисмет есімді ауылдастарының бірі, Сақал Сатым, Темірәлі, Талжібек, тағы басқа кейіпкерлер елде шын болған адамдар екендігін қазіргі Атырау облысының Құрманғазы ауданының тұрғындары еске түсіруде. Осы үш романда да барлық оқиғаларға араласып жүретін басты кейіпкер – Идеят. Бұл кейіпкердің прототипі – Жұмекеннің өзі.

«Ақ шағыл» атты романда Отан соғысы кезіндегі ауыл өмірінің тіршілігін айна-қатесіз бейнелеген. Соғыстың зардабының елге әсері, елдегі қарттардың, бала-шаға, әйелдердің тұрмысы, қам-қарекеттері арқылы өте сенімді суреттеледі. Ал, «Кішкентайда» соғыс біткеннен кейінгі ауыл өмірі көрі неді. Алғашқы романдағы бала Идеяттың енді есін білген шағы, Нәжімеден қарттың соғыстағы баласынан айырылған, ендігі үміті, өмірінің жалғасы осы бала болып сезілген кезең. Бұл романда да ер-азаматтар жауды жең генмен, көбі елге оралмай, қара қағаз алып, бас көтергендерден айырылып, қаңырап қалған кез. Жеңіске жеткен мен, әлі де жетпестік жайлаған тұр мыс шеберлікпен типтен діре суреттелген.

Үшінші роман «Даңқ пен дақпырт» деп аталады. Бұл шығарма өнер тақырыбына арналған. Мұн да өнер адамдарының өмірі суреттеледі. Романның бас кейіп кері табиғатынан шынайы талант иесі Идеят консерваторияда оқып жүріп, ән шығаруға талпынған талант. Оның әуезді әндері ел аузына ілініп, халықтың жанын сусындатады. Атақ-даңқы аңызға айналады. Өмірге жаңа аяқ басқан, өнер жолына енді түсе бастағанда бірден келген даңқтың буы жас жігіттің басын шыр айналдырып, жан-жағына қарауға мұршасын келтірмей, өзінің теріс тұңғиығына тарта жөнеледі. Жас композитор табиғатынан таза, қарапайым жан болғанмен, әркімнің қоғамдағы орны, жауапкершілігі деген мәселеге мән бермейді. Жұртқа өнерімен қымбат жан көпке азаматтық пайым-парасатымен үлгі-өнеге болу керектігіне ой жүгіртпейді. Жастай келген атаққа мақтанып асқақтап кетеді. Автор өнердің үлкен төріне мансап, қолпаш, қошемет емес, біліктілік, маңдай термен төгілген еңбек керек екенін айтады.

Жұмекен Нәжімеденов прозасы қазақ әдебиетінің проза галереясында өз орнын алғандығы сөзсіз. Жұмекен прозасы – өзіндік өрнегі бар, айтары мол, көрнекті проза.

Қадыр ЖҮСІП